

МОТИВАЦІЙНІ ОСНОВИ ТА БАЗОВІ МОДЕЛІ СЕМАНТИЧНОГО ПРОЦЕСУ ТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЇ (на матеріалі словника української мови в 20-ти томах) _____

У статті здійснюється аналіз нових галузевих термінів, представлених у Словнику української мови в 20-ти томах порівняно із «Словником української мови» в 11-ти томах, утворених шляхом семантичної деривації. Неологізми демонструють процеси термінологізації (перетворення загальноживаного слова у термін) і рідше — ретермінологізації (перехід терміна з однієї галузі в іншу). На основі семного аналізу досліджено моделі й мотиваційні механізми, за якими відбувається розширення семантичної структури слів.

Ключові слова: семантична деривація, семантична мотивація, термінологізація, дериваційна модель, сема, семний аналіз.

Значну частину лексики сучасної української мови становлять термінологічні одиниці різних галузей знань, чималу кількість яких фіксують у своєму складі великі тлумачні словники, зокрема 11-томний академічний Словник української мови (СУМ-11), виданий протягом 70-х років ХХ ст. Розвиток традиції лексикографування термінології демонструє і новий, модернізований, 20-томний варіант цього словника (СУМ-20), який тепер функціонує у вигляді комп'ютерної лексикографічної бази даних в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України; перший його том перебуває у видавництві «Наукова думка» НАН України і має вийти друком у найближчий час.

Дослідження термінології як частини словникового складу загальнолітературної мови, безперечно, є актуальним на сучасному етапі її розвитку, оскільки вже сформовані окремі галузеві терміносистеми, що потребують ґрунтовного аналізу з лексико-семантичного та словотвірного погляду. Провідним при творенні нових термінів у СУМ-20 виступає морфологічний спосіб, хоча важливу роль відіграє також і лексико-семантична, або семантична, деривація, — термін, яким позначаємо «відношення семантичної похідності, які пов'язують різні значення одного слова на рівні синхронної полісемії, і відношення між значеннями слова у різні моменти його історії»¹.

Розвиток семантичної структури слова, поява у нього нової комунікативної якості зумовлені не лише екстралінгвістичними (денотативними або психологічними), а й інтралінгвістичними факторами, зокрема синтагматичними зв'язками слів. Ці зв'язки реалізуються в семантичній взаємодії слів у конкретних фразах. «Джерелом еволюції, — за словами В. М. Русанівського, — є ті суперечності, які виникають між значенням слова (сукупність його семем) і його значимістю (синтагматичними можливостями), а внаслідок цього через постійне на-

¹ Зализняк А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект каталога семантических переходов // Вопр. языкознания. — М., 2001. — № 2. — С. 13–25.

пруження рівноваги її (лексичної системи.— Л. Ш., Л. Т.) компонентів»². Реалізувати зазначені інтенції здатний текст, у якому дериваційний потенціал слова, взаємодіючи із текстовим потенціалом, бере участь у формуванні безперервного дериваційного мотиваційного мовного процесу. Тобто значення слів змінюються під впливом їхніх контекстуальних зв'язків, які можуть викликати зникнення одних сем, зумовлювати активізацію потенційних сем і розвиток нових. Іншими двома системними факторами, які не лише уможливають появу нових значень, а й роблять її необхідною, є парадигматичні зв'язки, зокрема належність слова до певної семантичної групи і фактор частотності вживання слова.

Семантична деривація є двосторонньою сутністю: планом її змісту є деякі семантичні компоненти слова, які вступають у певні відношення, планом вираження — полісемічне слово, де ці відношення представлені. У нашому дослідженні цей процес стосується використання «в ролі терміна готового слова, запозиченого з іншої лексичної підсистеми»³. Спостереження за динамічними процесами в термінологічній лексиці, зумовленими різними зсувами і трансформаціями слів, їхнім новим функціонуванням у межах сьогоденної комунікації, дозволяють вважати семантичну деривацію регулярно задіяною і актуальною для номінації в сучасній терміносфері.

Семантичне перетворення загальноновживаних слів, використання їх у статусі одиниць номінації спеціальної сфери відіграє досить важливу роль у сучасному термінознавстві. «Для мови науки семантичний спосіб словотворення має особливий смисл,— зазначає В. П. Даниленко.— З його допомогою задовольняються зростаючі потреби в нових термінах (шляхом семантичного перетворення існуючих у мові слів)»⁴. Він був одним із перших словотворчих прийомів утворення термінологічних найменувань. Перевагою термінів, утворених таким шляхом, є, як зазначав Д. С. Лотте, «їхня стислість, влучність, дохідливість, саме ті якості, яких нерідко не вистачає довгим, незграбним “книжним” термінам»⁵.

Як засвідчує матеріал дослідження, всі галузеві терміни, утворені на основі семантичної деривації, у Словнику постають шляхом термінологізації загальноновживаної лексики і рідше — вторинної термінологізації, або ретермінологізації (тобто перенесення готового терміна з однієї галузі в іншу з повним або частковим переосмисленням).

Об'єктом нашого дослідження є термінологізація — семантичний процес, пов'язаний із формуванням у загальноновживаної лексеми ознак терміна. У наукових працях до таких ознак найчастіше відносять співвіднесеність зі спеціальним поняттям і належність до спеціальної сфери вживання. Отже, для утворення термінологічних одиниць часто використовуються слова загального вжитку. Ставши термінами, ці слова докорінно не змінюють свого значення, але набувають здатності передавати строго визначений науковий зміст, тобто відбувається їх термінологічна спеціалізація.

Оскільки людське мислення сприймає нові дані про дійсність через відомий запас інформації та з допомогою інваріантних ознак, виникає ситуація, коли

² Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики.— К., 1988.— С. 62.

³ Дячук Т. Семантичні зсуви (розширення і звуження) як способи поповнення складу соціально-економічної термінології // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць.— К., 1998.— С. 125.

⁴ Даниленко В. П. Русская терминология : Опыт лингвистического описания.— М., 1977.— С. 98.

⁵ Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии.— М., 1961.— С. 75.

певне наукове поняття, завдяки своїй подібності з побутовим, може позначатися тим же знаком, що й останнє, а не спеціально утвореним терміном. Таким чином здійснюється повторне використання номінативних одиниць, що супроводжується переосмисленням їхньої семантики. Термінологічне значення, звичайно, формується не в будь-якого слова, а в того, яке вже реалізує свою номінативну функцію, позначаючи в мовній практиці поняття, що має асоціативну подібність із таким поняттям, яке потребує імені. Тобто утворений на основі загальнозживаного слова термін є семантично мотивованим знаком⁶.

При аналізі нової термінологічної лексики у СУМ-20, що утворилася на основі семантичної деривації (термінологізації), нами застосовано компонентний (або семний) аналіз. Кожне лексичне значення слова представлене сукупністю елементарних смислів (сем) — ієрархічно організованою структурою, в якій виділяється родовий смисл (архісема), видовий смисл (диференційна сема) та потенційні семи, що відображають різні асоціації, побічні властивості об'єкта тощо. Сукупність сем створює семему. Як синонім до поняття «семема» багато науковців використовують термін «лексико-семантичний варіант», уведений у науковий обіг О. І. Смирницьким.

Нашим завданням є визначення моделей перебудови сем у процесі семантичної деривації, роль вихідної словотвірної структури у виборі такої моделі, причин, які лежать в основі вибору напрямку семантичної деривації. Адже на лексичне значення похідного слова завжди впливає словотвірне значення, що й відрізняє багатозначне похідне слово від багатозначного непохідного, тобто вони пов'язані між собою мотиваційними зв'язками. Мотивація покликана забезпечити, з одного боку, раціональність зв'язку позначеного і позначуваного через відображення в останньому деяких виявів першого, а з другого — наступність нових одиниць стосовно до попередніх, які мотивують їхню появу. Тобто об'єктом нашої уваги є те, з якими компонентами семантичної структури вихідної семми співвідноситься похідне слово, адже саме ці компоненти становлять те підґрунтя, на якому розвивається семантика похідного утворення, що і є вирішальним фактором семантичної еволюції слова.

У СУМ-20 зафіксовано понад сімдесят нових термінів, утворених на основі термінологізації, які належать до таких галузей, як інформатика, лінгвістика, спеціальна та технічна термінології; менше термінологізованих слів зафіксовано в медицині та спорті, одиничними термінами представлені біологія (ботаніка, зоологія), анатомія, геологія, фізика. У сфері інформатики процес термінологізації виявляється найактивніше. Завдяки розвитку комп'ютерних технологій з'явилася велика кількість запозичених неологізмів, а також таких, які утворюються за допомогою семантичної деривації.

Аналізуючи семантичні процеси в СУМ-20, ми дійшли висновку, що тип розвитку полісемії визначається структурними особливостями моделі семантичної деривації, за якою цей розвиток відбувається. Поява термінологічних значень у загальнозживаних слів відбувається двома шляхами — це 1) збереження або модифікація архісеми та узагальнення, випадіння або введення нових диференційних сем; 2) зміна архісеми, актуалізація (прихованої, функціональної та ін.) диференційної семи та введення нових диференційних сем. Аналогічні твердження знаходимо в дослідженнях Л. О. Кудрявцевої. У свою чергу ко-

⁶ Панько Т. І. Українське термінознавство : Підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. — Л., 1994. — С. 205.

жен із цих двох типів включає дериваційні моделі, на основі яких утворюються відповідні терміни.

Таким чином, першим шляхом у двадцятитомному словнику нові терміни утворюються за двома дериваційними моделями: звуження значення та семантичного зсуву.

На основі звуження значення вихідної семми з'явилися комп'ютерні терміни (*адреса, адмініструвати, інтелектуалізувати*); технічна та спеціальна термінологія (*укріплення, ініціювати, увивати*); лінгвістичні терміни (*адресант, дескриптивний*) та ін. Лексико-семантична деривація цього типу відбувається за рахунок додавання до вихідного змісту нових семантичних компонентів, які звужують, конкретизують семантику слова.

Так, семантична структура слова *адреса* зі значенням «позначення місця проживання чи перебування кого-небудь або місцезнаходження чого-небудь» розширилася за рахунок семми (інформ.) «унікальний ідентифікатор або номер, що присвоюється комп'ютерному пристрою або об'єкту комп'ютерної мережі для операцій із ними». Архісема 'позначення' зберігається, конкретизується диференційна сема з широкою семантикою 'кого-небудь або чого-небудь' → 'комп'ютерному пристрою або об'єкту комп'ютерної мережі', а також додається нова сема на позначення мети 'для операцій із ними'. Аналогічно утворюється друга семема слова *адмініструвати* «керувати установою, організацією, підприємством і т. ін.; управляти» → (інформ.) «здійснювати контроль за правильністю введення та своєчасністю поповнення даних у комп'ютерній мережі бази даних, методами доступу до них». При цьому архісема 'здійснювати контроль, керувати' зберігається, змінюється диференційна сема на позначення об'єкта керування: замість конкретизатора 'установа, організація, підприємство і т. ін.' з'являється 'дані у комп'ютерній мережі', звужуючи значення слова (компонент 'і т. ін.' вказував на широку семантику). За такою ж моделлю утворюється нове термінологічне значення слова *інтелектуалізувати* (інформ.) «надавати технічним системам та процесам рис, притаманних людському інтелекту» від вихідного «надавати чому-небудь інтелектуалізму; наситити що-небудь інтелектом». Значення слова звужується завдяки появі семми, що позначає конкретний об'єкт ('технічні системи та процеси'), на який спрямовується дія, замість семми із широким значенням 'що-небудь'.

У лексемі *укріплення* від семми «оборонна споруда» шляхом збереження архісеми 'споруда' та приєднанням нових диференційних сем, які вказують на призначення предмета, утворюється нове значення слова, що переводить його до складу технічної термінології: «споруди, призначені для закріплення, зміцнення, посилення чого-небудь». Аналогічно з'являється нова семема дієслова *ініціювати* «сприяти виникненню чи розвитку чого-небудь» → (спец.) «започаткувати, викликати хімічну або ядерну реакцію шляхом зовнішнього впливу». Архісема 'сприяти виникненню, започаткувати і т. ін.' зберігається, конкретизується сема вихідного значення 'що-небудь' → 'хімічна або ядерна реакція'. Таким же чином утворюється термін технічної галузі *увивати* «те саме, що обвивати (обмотувати, обплітати, обкручувати собою; обплутуючи, обв'язуючи, покривати поверхню чого-небудь); звивати, сплітати» → (техн.) «намотувати на котушку, барабан (нитки тощо)». Зберігається архісема вихідного значення 'обмотувати, обвивати' і т. ін., додаються нові диференційні семми — 'котушка, барабан, нитки (тощо)', конкретизуючи значення першої семми, яка має широку семантику («обмотувати що-небудь»).

Особливістю лінгвістичної лексики, як і лексики деяких інших галузей, є те, що її одиниці утворюються не тільки шляхом термінологізації загальноживаних слів (*адресант, ускладнення, оглушувати*), а й на основі ретермінологізації — від термінів інших галузей знань (*апікальний, дескриптивний*).

Шляхом звуження значення, як було вказано вище, утворилися лінгвістичні терміни *адресант, дескриптивний*.

Семантичне наповнення слова *адресант* зі значенням «той, хто адресує, надсилає кому-небудь листа, телеграму і т. ін.; відправник» розширилося за рахунок нової семми (лінгв.) «автор, учасник акту усної чи писемної комунікації». Новий лінгвістичний термін утворюється через збереження архісеми 'особа' й додавання нової диференційної семи 'усна комунікація' (перше значення слова включало лише писемну комунікацію, що передавалося семою 'лист, телеграма і т. ін.'). Із звуженням значення на основі ретермінологізації розширюється семантична структура лексеми *дескриптивний* (спец.) «описовий, який описує» → (лінгв.) «який описує мову з погляду її внутрішньої структури». При цьому зберігається архісема 'описовий, який описує' та додаються диференційні семи, що переводять вказану лексему із спеціальної в лінгвістичну термінологію.

Розгляд дериваційної моделі, яка лягла в основу утворення нових термінів шляхом звуження лексичного значення слова, з метою з'ясування мотиваційних зв'язків вихідної і похідної семем демонструє використання як опорних елементів для формування семантичного деривата переважно займенників, яким властивий практично необмежений діапазон для позначення іменних класів слів: *що-небудь, хто-небудь*. У результаті їхнього переосмислення з'явилися нові семми для найменування термінологічних понять із використанням таких диференційних сем, як 'комп'ютерний пристрій' або 'об'єкт комп'ютерної мережі'; 'технічні системи та процеси'; 'хімічна або ядерна реакція'; 'котушка, барабан, нитки (тощо)'; 'електричні коливання і т. ін.'

За допомогою іншої моделі — семантичного зсуву, який характеризується збереженням або модифікацією вихідної архісеми, вихідного семантичного обсягу та зміною однієї чи кількох диференційних сем, утворюються переважно нові терміни зі сфери інформатики. Наприклад, у слові *діалог* «розмова між двома або кількома особами» → (інформ.) «двосторонній обмін інформацією між людиною й комп'ютером» зберігається архісема 'розмова' (тобто спілкування), змінюється диференційна сема 'між двома або кількома особами' на 'між людиною і комп'ютером'. У слові *пароль* «секретне умовне слово, фраза, рідше якийсь умовний сигнал для розпізнання своїх людей на військовій службі або в конспіративних організаціях» → (інформ.) «слово або сукупність знаків, що дозволяють користувачеві комп'ютера отримати доступ до даних і програм» відбувається збереження архісеми 'умовне слово, фраза', зміна диференційних сем, що вказують на призначення цього слова 'для розпізнання своїх людей на військовій службі або в конспіративних організаціях' → 'що дозволяють користувачеві комп'ютера отримати доступ до даних і програм'. Лексема *меню* «набір страв для сніданку, обіду, вечері» та «листок з переліком страв і напоїв (у закладах громадського харчування)» розширила свою семантику за рахунок нового значення: (інформ.) «перелік комп'ютерних програм та функцій» і «список варіантів дій на екрані дисплея комп'ютера». При цьому гіперсема 'набір, перелік' є спільною для всієї семантичної структури слова; нова семема вирізняється диференційними семами: 'страви, напої' → 'програми та функції'.

На основі семантичного зсуву розширила свою семантику також лексема *діаспора* «значна частина народу (етнічної спільності), що перебуває поза краї-

ною його основного поселення» → «частина рослини, що природно відокремлюється від неї і виконує функцію поширення та розмноження», друге значення якої переводить її до складу біологічної термінології. При утворенні другої семіми відбувається модифікація архісеми 'частина народу' → 'частина рослини'. Обидві зводяться до семі 'частина чогось'. У другому значенні додається ще диференційна семі на позначення функції семіми — 'поширення та розмноження'.

У лексемі *ліга* від первинного значення «об'єднання окремих осіб, організацій, держав; асоціація (у 1 знач.)» утворилася нова семіма «об'єднання команд за рівнем майстерності». На основі збереження архісеми 'об'єднання' та зміни диференційних сем 'особи, організації, держави' → 'команди' з'явився новий термін спортивної галузі.

Специфікою функціонування цієї дериваційної моделі є переважне використання в ролі опорних сем для появи нового значення таких семантичних компонентів, які встановлюють мотиваційний зв'язок між словами на позначення особи (*людина, особа*), а також тих об'єктів, понять, які безпосередньо пов'язані з діяльністю людини (*діалог, пароль, меню*), та найменуваннями приладів, пристроїв, реалій, які стосуються передусім сфери інформатики: *комп'ютер; двосторонній обмін інформацією між людиною й комп'ютером; дозволяють користувачеві комп'ютера отримати доступ до даних і програм; програми та функції* тощо. Про типовість таких перенесень свідчать сучасні дослідження семантичних модифікацій: «В останні десятиліття в умовах зростаючих темпів науково-технічної революції (один із зовнішніх факторів, який стимулює розвиток лексики)... спостерігається активізація функціональних переосмислень типу 'людина' — 'машина (прилад)»⁷.

Виявлений мотиваційний механізм семантичної деривації підтверджує свою регулярність і продуктивність також в іншій моделі, яка ґрунтується на функціональному переосмисленні і полягає у зміні архісем вихідної семіми та актуалізації в семантичному дериваті функціональної семіми вихідного значення, причому функціональний компонент значення може виражатися прихованою семімою у структурі семантичного деривата. Тут наявна заміна типової для всіх прикладів архісеми 'той, хто', 'те, що' на 'пристрій', 'пристосування', 'машина', 'механізм', 'носій' і т. ін.

Так, на основі функціональної подібності з'явилися термінологічні значення у слів *накопичувач, укладальник*, які стали об'єктами технічної галузі.

Від первинного значення лексеми *накопичувач* «той або те, що накопичує що-небудь» шляхом переосмислення утворюється нове термінологічне значення технічної сфери: «пристрій, пристосування і т. ін., які служать для накопичення або запасу чого-небудь». Змінюється архісема 'той або те' → 'пристрій, пристосування і т. ін.', зберігаються диференційні семіми 'що накопичує що-небудь' → 'які служать для накопичення або запасу чого-небудь'. За аналогічною моделлю утворилася нова семіма у слові *укладальник* «той, хто укладає що-небудь; фахівець з укладання чого-небудь» → (техн.) «машина, механізм, призначений для укладання або вивантаження — монорельс та чотириколісний візок з двома спеціальними захватами». Відбулася зміна архісеми 'той, хто', 'фахівець' на 'машина, механізм', а також додалася нова семіма 'вивантаження'.

Функціональне переосмислення на зразок 'людина' → 'машина' спостерігається при творенні термінологічного значення у лексемі *нагромаджувач* 'той,

⁷ Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка : Монография.— 2-е изд., испр.— К., 2004.— С. 86.

хто накопичує майно, гроші і т. ін.»; «те, що може нагромаджувати, збирати, накопичувати що-небудь» → (інформ.) «пристрій або носій, призначені для зберігання даних з можливістю їх подальшого зчитування». Змінюється архісема 'той, хто', 'те, що' → 'пристрій або носій'. Конкретизуються диференційні ознаки на основі зміни семи, вираженої неозначеним займенником 'що-небудь', на сему із вужчим значенням — 'дані'.

Велика кількість галузевих термінів у Словнику української мови в 20-ти томах утворюється другим шляхом також через зміну архісеми, актуалізацію (прихованої, функціональної та ін.) диференційної семи та введення нових диференційних сем за такими дериваційними моделями, як актуалізація асоціативної ознаки, актуалізація семи 'зовнішня ознака' та актуалізація прихованої семи.

За асоціативними ознаками відбувається розширення семантичної структури таких слів, як *команда*, *упаковувати*, які поповнили галузь інформатики, *стрес*, *відстежувати*, *розкреслювати*, що належать до спеціальної та технічної термінології, *ускладнення*, *апикальний* — до лінгвістичної лексики та *атака*, *новоутворення*, *консервативний* — до медичної галузі.

В основі асоціативного переосмислення лежить зміна архісеми вихідного значення, актуалізація асоціативної ознаки та приєднання нових диференційних сем.

У лексемі *команда* зі значеннями «короткий усний наказ командира за встановленою формою» та «чис-небудь розпорядження, висловлене коротко, владно» на основі асоціативного переосмислення з'являється семема (інформ.) «елемент програми електронно-обчислювальної машини, що містить вказівку на певну операцію ЕОМ». Змінюється архісема 'наказ, розпорядження' → 'елемент програми ЕОМ' і на основі ознаки 'вказівка, наказ для виконання чогось' утворюється новий термін комп'ютерної сфери. При цьому архісема 'вказівка, наказ' переходить у диференційну сему нового термінологічного значення.

За асоціативними ознаками 'складати', 'поєднувати', що означають «групувати що-небудь в одне місце, разом», з'являється друге термінологічне значення лексеми *упаковувати* «складати багаж, речі і т. ін., збираючи їх разом» → (інформ.) «архівувати групу файлів в один файл-архів для економії місця на носії інформації». Шляхом актуалізації асоціативної ознаки термінологізувалися також такі слова, як *стрес*, *відстежувати*, *розкреслювати*.

Стрес «стан організму, що виявляється у формі напруження або специфічних пристосувальних реакцій у відповідь на дію несприятливих зовнішніх або внутрішніх факторів» → (техн.) «зовнішня сила, що деформує об'єкт, на який вона спрямована». Тут змінюється архісема 'стан організму' → 'зовнішня сила', актуалізується асоціативна ознака 'щось руйнівне'. У першому значенні ознака руйнування виражена за допомогою сем 'напруження', 'несприятливі фактори', у другому — 'деформує об'єкт'. Лексема *відстежувати* «здійснювати нагляд, контроль і т. ін. за чимсь; стежити»; «з'ясувати, визначити, виявити» розширюється за рахунок семі (спец.) «фіксувати, повторювати який-небудь процес, результати чого-небудь за допомогою спеціальної апаратури». Шляхом зміни архісеми 'стежити, виявляти' → 'фіксувати, повторювати' та появи нових диференційних сем за асоціативною ознакою (у даному випадку прихованою) 'спостерігати, контролювати що-небудь' утворився новий термін. На основі асоціацій розширюється семантична структура слова *розкреслювати* «проводити на чому-небудь ризики, прямі лінії»; «позначати ризиками, зображати у вигляді креслення» → (спец.) «у тексті робити відповідні позначки для виписування з нього якихось слів, речень і т. ін.». Відбувається зміна архісеми 'проводити ризики, позначати ризиками' → 'робити відповідні позначки' та актуалізується асоціа-

тивна ознака 'позначати що-небудь'. Оскільки слово *позначати* має широку семантику — «значіти, мітити що-небудь якимсь чином», то на основі асоціацій із цим значенням і відбувається утворення термінологічного найменування.

За асоціативною ознакою відбулося переосмислення слів *ускладнення*, *апікальний* та *оглушувати*, що поповнили реєстр лінгвістичної лексики.

Від первинного значення слова *ускладнення* «дія за знач. ускладнити і стан за знач. ускладнитися» (робити складнішим) утворилося одразу два термінологічних найменування: медичної галузі (зафіксоване ще в СУМ-11) — «нове захворювання, яке виникло як наслідок іншої, попередньої хвороби» та лінгвістики (з'явилося вже в СУМ-20) — «процес, унаслідок якого в межах морфемно нечленованих слів починають виділятися ті або інші морфеми». В основі переосмислення лежить асоціативна ознака 'ставати складнішим'. Медичний термін означає, що стала складнішою нова хвороба, яка виникла як наслідок попередньої, а лінгвістичний — процес, що ускладнився на основі виділення морфем із морфемно нечленованих слів. За подібною моделлю з'являється нова семема в лексемі *апікальний* (анат.) «верхівковий, спрямований угору» → (лінгв.) «про приголосні звуки, утворювані кінчиком язика, напр., “д”, “т”». Термінологічне значення утворюється на основі асоціативної ознаки 'вгорі, на кінці, на вершині чого-небудь'. На основі актуалізації асоціативної ознаки утворилося нове термінологічне значення слова *оглушувати* «шумом, гуркотом і т. ін. на деякий час притуплювати слух кому-небудь, позбавляти його гостроти» → (лінгв.) «вимовляти дзвінкий приголосний звук як глухий». Первинне значення «шумом, гуркотом і т. ін. на деякий час притуплювати слух кому-небудь, позбавляти його гостроти» послужило основою для формування лінгвістичного терміна із значенням «вимовляти дзвінкий приголосний звук як глухий». Мотивуюча і мотивована семема пов'язані семою 'оглушувати що-небудь'; смислове навантаження нових диференційних ознак — характеристика звуків.

На основі актуалізації асоціативної ознаки в новому СУМі утворюється також і медична лексика. За такою моделлю побудована нова семема слова *атака* «стрімкий напад війська на ворога; вирішальний етап наступу; рішучий швидкий наступ (у грі, суперечці і т. ін.)» → (мед.) «гострий напад ревматизму». При цьому архісема 'напад' у значенні «наступ» змінюється новою архісемою 'напад' у значенні «приступ», на основі ознак 'стрімкий', 'швидкий', 'різкий' з'являється нове значення, що переводить вказану лексему до складу медичної сфери. У такий самий спосіб розширюється семантична структура слова *новоутворення* «те саме, що новотвір (форма, елемент, слово і т. ін., що утворилися заново)» → (мед.) «фізіологічні нарости на тілі людини, які не були в неї від народження, а з'явилися згодом». Змінюється архісема 'форма, елемент, слово і т. ін.' на 'фізіологічні нарости', додаються нові диференційні семи. Нове значення з'являється на основі асоціативної ознаки 'новий; такий, що з'явився'. За асоціацією утворюється й друге значення лексеми *консервативний* «який спирається на традиції, зберігає старе, що надійно зарекомендувало себе»; «який обстоює сталість у суспільному устрої та політиці» → (мед.) «який обходиться без оперативного втручання». Друга семема поєднана з першою асоціативною ознакою 'старий, сталий, традиційний'. Оскільки раніше в медицині не застосовувалися хірургічні методи, то безопераційне лікування дістало назву консервативного (тобто старого, традиційного).

Аналогічним способом розширило свою семантику слово *віджисмати* «вичавлювати рідину з чого-небудь; відтискати, викручувати білизну тощо» →

(геол.) «зміщувати, деформувати відтискуванням унаслідок тектонічних процесів». Геологічний термін утворився на основі зміни архісеми 'вичавлювати', 'відтискати, викручувати' → 'зміщувати, деформувати' шляхом актуалізації асоціативної ознаки 'впливати за допомогою фізичних дій на що-небудь'.

За асоціативною ознакою з'явилося також друге релігійне значення в лексемі *занечищуватися* «ставати нечистим, забрудненим» → «порушуючи релігійні та моральні норми, ставати нечистим». При цьому відбувається зміна архісеми 'ставати нечистим, забрудненим' у вихідному значенні на 'ставати нечистим' (тобто таким, який виражає порушення звичаєвих норм поведінки; гріховним, аморальним) у похідному значенні. Якщо в першому випадку забруднення стосується зовнішнього вигляду кого- або чого-небудь, то в релігійному значенні ця характеристика (на основі асоціації) стосується духовного та морального життя людини.

Спостереження за семантичною деривацією, яка ґрунтується на асоціативних ознаках, демонструє її мотиваційну спрямованість, як і в попередніх випадках, на використання потенціалу найменувань осіб — насамперед їхніх дій, ознак для найменування процесів, що стосуються інформаційної, медичної, технічної, геологічної та інших сфер: *наказ командира* → *елемент програми*; *складати речі* → *архівувати групу файлів*; *стан організму* → *зовнішня сила*; *стежити* → *фіксувати за допомогою спеціальної апаратури*; *напад ворога* → *напад ревматизму*; *який обстоює сталість* → *який обходиться без оперативного втручання*; *вичавлювати рідину* → *зміщувати, деформувати (про тектонічні процеси)* і т. ін. Менш поширеним напрямом семантичних трансформацій є використання семних варіювань, побудованих на асоціативних зв'язках із іншими найменуваннями: *новотвір* → *фізіологічні нарости*; *притуплювати слух* → *вимовляти дзвінкий пригосний звук як глухий*; *проводити rischi* → *робити позначки* і т. ін. Подібну мотивацію, що ґрунтується на актуалізації семи 'зовнішня ознака', демонструє також наступна модель, у рамках якої формуються переосмислення *риба* → *автомобільна панель*; *тварина* → *пристрій*; *нагромадження, велика купа* → *групове падіння гонщиків-велосипедистів*.

Так, на основі моделі з актуалізацією семи 'зовнішня ознака' з'явилися одиничні терміни технічної, спортивної, зоологічної галузей та інформатики й анатомії. Зокрема, за зовнішньою схожістю утворився технічний термін у лексемі *торпедо* «риба родини скатів, що має круглу форму й здатна утворювати електричні розряди» → «автомобільна панель із приладами». Змінюється архісема 'риба' → 'автомобільна панель'. У цьому випадку семантична ознака 'зовнішня подібність' не виражена експліцитно, а міститься в імпліцитній семі. Тут слід відзначити, що переосмислення з актуалізацією семи 'зовнішня ознака' відбувається на основі зміни архісеми, приєднання нових диференційних сем, актуалізації семи 'зовнішня форма', яка може бути або експліцитною (явною), або імпліцитною (прихованою).

За цією ж моделлю з'являється нове термінологічне значення слова *миша* «невелика тварина ряду гризунів, переважно сірого кольору, з гострою мордочкою і довгим тонким хвостом» → (інформ.) «невеликий допоміжний пристрій для введення до комп'ютера інформації, переміщенням якого по поверхні (столу) контролюється положення курсора на моніторі». Новий термін утворився шляхом зміни архісеми 'тварина' → 'пристрій' за конкретною ознакою — зовнішньою схожістю реалії, що фіксується нашим зором.

На основі актуалізації семи 'зовнішня ознака' розширюється семантична структура лексеми *завал* «дія за знач. завалити 1 (кидаючи, засипати, покривати

кого-, що-небудь чимсь); «нагромадження, велика купа чого-небудь обваленого або зваленого», «перекриття, спеціально зроблене навалюванням дерев, каміння і т. ін.», «велике нагромадження, скупчення чого-небудь, що зібралось за певний час» → (спорт.) «групове падіння гонщиків-велосипедистів». Спортивний термін утворився від слова із попередніми значеннями за зовнішньою схожістю — нагромадження, скупчення, велика купа.

За зовнішньою подібністю на основі зміни архісеми 'посудина' → 'частина органу' утворився новий термін з анатомії від слова *ампула* «герметично запаена скляна посудина для зберігання в стерильному стані лікувальних та інших речовин» → «розширена частина порожнистого трубкоподібного органу». За зовнішньою ознакою утворюється і термінологічне значення лексеми *шитик* «пшкірний пояс» → (зоол.) «невеликий річковий черв'як». Змінюється архісема 'пояс' → 'черв'як'.

Вивчення динамічних процесів у мові передбачає, з одного боку, дослідження теоретичних питань семного варіювання, пов'язаних із з'ясуванням моделей семантичної деривації, а з другого, — мотиваційних механізмів їхнього втілення. Висунуте нами припущення, що тип розвитку полісемії визначається особливостями моделі семантичної деривації, за якою цей розвиток полісемії відбувається, знайшов підтвердження у проаналізованому матеріалі: певна модель деривації продукує типову для неї словотвірну мотивацію. При цьому мотиваційні механізми динамічних семантичних процесів ґрунтуються на певних конструктивних засадах. Елементи, на які спирається дериваційний процес термінологізації, мають переважно типові лексичне представлення. Це слова, які мають широку семантику, демонструють максимальний ступінь узагальнення, у нашому матеріалі — насамперед займенники *що-небудь; хто-небудь; той; те; той, хто; те, що* та іменники *людина, особа*. З огляду на свою природу вони спроможні служити мотиваторами найменувань широкого семантичного діапазону. Викладене підтверджує спостереження дослідників, що в процесі семантичного перенесення конкретні найменування рідко виявляються задіяними, а мотиваторами частіше за все стають слова із широкою денотативною віднесеністю і контекстуальною зумовленістю. Активно залучаються для мотивації нових термінів також лексеми на позначення назв осіб, а також їхніх дій, характеристик, що служать основою для найменування приладів, пристроїв, процесів, понять, ознак, які стосуються передусім сфери інформатики та техніки. Значною опорою для формування термінологічних слів виявилися також слова, здатні викликати асоціації, тобто які містять образну основу, що дає імпульс для подальшого семантичного розвитку слова.

L. L. SHEVCHENKO, L. M. TOMILENKO

MOTIVATIONAL PRINCIPLES AND BASIC MODELS OF SEMANTIC TERMINOLOGIZATION (in the dictionary of the Ukrainian Language in 20 volumes)

In the article the comparative analysis of the branch terms presented in the dictionaries of Ukrainian in 20 and 11 volumes and formed by semantic derivation is carried out. These neologisms reflect the terminologization processes (transformation of common words in the terms) and more rarely — the reterminologization processes (term transition from one branch to another). The models and the motivational mechanisms that determine expanding of semantic word structure are investigated on the basis of seme analysis.

Keywords: semantic derivation, semantic motivation, terminologization, derivation model, seme, seme's analysis.